

Гүлфар МАМЫРБЕКОВА

ЕСКІ ҚАЗАҚ ЖАЗБА ТІЛІ ТУРАЛЫ ТҮСІНІК

В статье рассматриваются сведения о староказахском языке средневековья.

Makalede orta asırdaki eski kazak yazı dili hakındaki bilgiler değerlendirilmiştir.

Ұлттық жазба тіліміздің негізі қаланған ХІХ ғ. ІІ жартысынан бастап қазақ тіл білімінде жазба тілді екі түрлі сипатта қарастыру орын алған еді. Оның бірі – қазақтың ұлттық жаңа жазба әдеби тілі де, екіншісі – кітаби тіл. Бұның соңғысы ХХ ғ. дейін өз жалғасын тапқан болатын. Осы «кітаби тіл» термині қандай мағына береді, шынымен де кейбір зерттеушілер көрсетіп жүргендей «баспадан жарық көруіне» байланысты аталған ба? Егер баспадан жарыққа шығуына қатысты айтылған болса, онда таза ұлттық сипатта басылған Абай мен Ыбырайдың шығармаларын қайда қоямыз? Ал жазба тіліміздің арғы тарихы күні бүгінге дейін неге осы «кітаби тіл» тұрғысынан қарастырылады? «Кітаби тіл», «кітаби лексика» нені меңзейді?

Тілшілер тарапынан «кітаби тілге» қатысты берілген анықтамалар негізінен «жағымсыз» ренде қалыптасқан. Мысалы, «шұбарланған тіл» (В.В.Радлов) «қоспа тіл» (С.Е.Малов) касталық тіл (І.Кеңесбаев, Қ.Жұмалиев), дін тілі (С.Аманжолов), т.б.

Қазақ ғалымдары арасынан ең алғашқы болып «кітаби тіл» терминінің дұрыс еместігіне назар аударған профессор Б.Әбілқасымов болды. Ғалым «кітаби тіл» терминінің қазақша әдебиеттерде екі түрлі ыңғайда, яғни «біріншісі – шағатай немесе орта азиялық түркі әдеби тілінің (тюрки) мағынасында, екіншісі – шағатай тілінің қазақ авторлары шығармасында қолданылған түрі ретінде аталғанын айта келіп, егер «кітаби тілді» шағатай немесе орта азиялық түркі әдеби тілінің синонимі ретінде танитын болсақ, ХVIII-ХІХ ғасырда өмір сүрген сауатты қазақтардың баршасы өз туындыларын түркі әдеби тілінде жазған болады және ол тілді жете меңгерген болады. Ал шындығына келсек, ХІХ ғ. бірінші жартысында өмір сүрген қазақ азаматтары Шоқан, Махамбеттер өздерінің ағайын-тумасына жазған хаттарын шағатай не түркі әдеби тілінде жазуы ешбір мүмкін емес», - дей отырып, бұл тілді қазақтың «көне әдеби тілі» деп атаған дұрыс деген пікір білдірген болатын [1. 121-123].

Академик Р.Сыздық ХV-ХІХ ғ.ғ. аралығында қалыптасқан кітаби жазба тіл бірте-бірте қазақыланып ХІХ ғ. аяғына таман жалпыхалықтық негіздегі жаңа жазба әдеби тілмен астасып кетті деп көрсетеді [2. 196].

Біз ғалымдардың бұл пікіріне толықтай қосыла отырып, мынадай тұжырымға келеміз: «Кітаби тілге» жатқызылған шығармалар тілінде қазақ тілінің арғы тарихи дамуын көрсететін құрылымдық жүйе сақталған және

көне, орта түркі дәуіріндегі ортақ түркілік элементтердің ұлттар тіліне ыдырағаннан кейінгі кезеңдердегі «қазақы» болмысын бізге жеткізіп, ұлттық жазба тілдің қалыптасуына кең жол ашқандықтан «кітаби тілге» жататын жазбаларды «ескі қазақ жазба тілі» үлгілері деп тануымыз қажет. Қазіргі әдеби тіліміздің қазыналық сөздік қорын барынша молайтқан да осы дүниелер».

Туыстас өзбек, татар т.б. халықтар «кітаби тіл» терминін қолдану былай тұрсын, тарихи жазбаларындағы «бөтендік» сипатты жатсынбай, керісінше «меншіктеп» көне өзбек, көне татар тілі жәдігерлері деп танып келеді. Бұл орынды да. Себебі, орта ғасырлардағы түркі жазба ескерткіштердің ортақ тілде жазылғандығы дау тудырмас, ал ұлт болып қалыптасқаннан кейінгі кезеңдердегі жазбалар тілінде жекелеген ұлттық сипаттағы тілдік белгілер жүйелі түрде кездесіп отырады.

Егер ескі қазақ жазба тілі бізге соншалық «жат» болса неге әдеби тілдің бірнеше стильдерінде еркін қолданыста болды? Демек, ескі жазба тілдің қолданылу аясының кеңдігі оның өміршендігін көрсетеді. Бұған оның бір емес бірнеше стильдік тармақтар бойынша халыққа қызмет еткендігі дәлел бола алады. Яғни ескі қазақ жазба тілінің бірнеше салаларда қолданылуының өзі оның бұқарашылдық сипатта болғандығының дәлелі. Сондықтан да «кітаби тіл» деп айдар тағылған ескі қазақ жазба тілі тек аз ғана топтың, яғни «сауаттылардың» ғана мүддесіне қызмет етті деген пікірмен келісу қиын. Өйткені тамырын VIII ғасырдан бастаған араб жазуы түркі жұрты былай тұрсын, кириллица қабылданған кезеңге дейін қазақ халқының арасына кеңінен тарады. Ал Кеңес Одағы кезеңіндегі «сауатсыз қазақтар» санының аса көп мөлшерде көрсетіліп келуі, «алаш арыстарының» көзін жойған сұрапыл саяси идеологияның ықпалынан деп білеміз. Өйткені күллі қазақ «әріп танымайтын қараңғы» болса, араб жазуымен мерзімді басылымдардың халық арасына жаппай таралуы да мүмкін емес жағдай. Сондықтан да XV ғ. бермен қарай қазақ қоғамында дүниеге келген жәдігерлерімізді «ешкім түсінбеген кітаби тілде жазылды» немесе «тек сауаттылардың мүддесіне жарады» деп сыртқа теппей, «тарихи төл туындыларымыз» ретінде қабылдауымыз қажет. Егер шынымен де, ескі қазақ жазба тілі «азғантай топқа» ғана жарамды болған болса, XX ғ. дейін жалғасын таппас еді.

Сонымен ескі қазақ жазба тілі халық сұранысын мынадай салалар негізінде жүзеге асырды:

1. Көркем әдебиет стилі. Бұған XVI-XVII ғғ. жататын Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғалидың «Жамиғат тауарихы» жатады және бұлар ескі қазақ жазба тілінде хатқа түскен алғашқы үлгілер болып табылады. Сонымен қатар бұл топқа XIX ғ. II жартысында пайда болған діни және лирикалық қисса-дастандар мен XX ғ. басындағы ескі қазақ жазба тілі өкілдерінің шығармалары кіреді (М.Көпейұлы, М.Қалтайұлы, Ш.Жәңгірұлы т.б.).

2. Ресми іс-қағаздары стилі. XVIII-XIX ғғ. хан-би жарлықтары мен саяси қатынас қағаздары.

3. Публицистикалық стиль. XIX ғ. II жартысынан бастап жарыққа шыққан алғашқы қазақ газеттері.

4. Эпистолярлық стиль. Бұған Шоқан, Махамбет т.б. қазақ өкілдерінің жазысқан хаттары кіреді.

Міне, осылайша қолданыс мерзімі 5 ғасырға (XV-XX ғғ.) жуық уақытты қамтыған жазба тілдің қазақ қоғамындағы мәні мен рөлі қашан да болса дау тудырмасы анық. Және ескі қазақ жазба тілі өз кезеңінің уақыт талабына сай өзгерістер мен толықтыруларға ұшырап отырған. Яғни «түсініксіз» деп танылатын көне бірліктер ауызекі сөйлеу тілі элементтерімен ауыстырылып бірге-бірге жалпыхалықтық сипат ала бастады.

Мысалы, ең алғашқы ескі қазақ жазба тілі үлгілері болып табылатын Әбілғазының «Түркі шежіресі» мен Қадырғалидың «Жамиғат тауарихында» дәстүрлі жазу нормасы берік сақталған. Алайда, бұл шығармалар тіліндегі жекелеген сөздер мен сөз тіркестерін орта түркі ескерткіштері тілімен тікелей салыстырғанда елеулі айырмашылықты аңғаруға болады.

Мысалы, XI ғ. ескерткіші болып табылатын Ахмет Йүгінекидің «Ақиқат сыйы»:

*Өкүш ианашған тил ей алмас иағы
Сөзүң бошлұғ етме иыға тут тилиң
(Мылжындаған тіл алдырмайтын жау
Беталды сөйлей берме тіліңді тый).
Кішіг тил ағырлар булур кут иісі
Кішіг тил ужузлар иарыр ер басы
(Кішкентай тіл қадірлі қылар
Кішкентай тіл басыңды жұтар).
Жүсіп Баласағұн «Құтты біліг»:
Мени емгәтур тил еди өг телим
(Мені тіл аса көп азапқа салды).
Киши сөз билә қашты болды малик
Өкүш сөз башығ иерге қылды күлүк
(Кісінің сөзден беделі көтеріледі
Көп сөз болса басты жерге тығыш күл етеді).*

Ал ескі қазақ жазба тілінің алғашқы нұсқалары болып табылатын XVI-XVII ғғ. ескерткіштері «Түркі шежіресі» мен «Жамиғат тауарих» мәтіндерін аудармасыз-ақ, еш қиындықсыз түсінуге болады, яғни қазақ тілінің ерекшеліктері сақталған. Сондықтан да олар «ескі қазақ жазба тілінің» алғашқы нұсқаларының қатарынан орын алады:

ТІІІ: Ағызларыңыз бір болса ұзақ иыллар уа көб күнлер бұ иұртлар қолуңыздын чықмас (Ауызбіршіліктеріңіз болса, ұзақ жылдар мен көп күндер бұл жұрт қолыңыздан шықпас).

ТШ: *Барчасыны өз ағызыға бақтұрұб мұсылман қылды* (Баршасына өз әмірін жүргізіп, мұсылман қылды).

ТШ: *Мені тақы ала бар имамның астанасына баш ұрайын деді* (Мені тағы ала бар имамның табалдырығына бас нейін деді).

ЖТ: *Дүниенің төрт бұрычын билеген хан, халайықын әділлік білген сұрған хан, иетімлерге рахым қылыб, чығайларны тойдұрған хан* (Дүниенің төрт бұрышын билеген хан, халқын әділдікпен ұстаған хан, жетімдерге рақым қылып, кедейлерді тойдырған хан).

ЖТ: *Сансыз хан ұғлы сұлтанларны ешігінде табұғ еттүрген хан* (Сансыз хан ұлы сұлтандарды есігінде табындырған хан).

ЖТ: *Тахтың сенің тағға ұхшар, халқың сенің сайа даулетге ұхшар, затың сенің мисал айға ұхшар, әділің сенің бұлтқа ұхшар, фиғылың сенің шафағатқа ұхшар, хайрың сенің теңізге ұхшар* (Тағың сенің таққа ұқсар, халқың сенің байлықтың құдіретіне ұқсар, бейнең сенің айға ұқсар, әділдігің сенің бұлтқа ұқсар, пейілің сенің шапағатқа ұқсар, қайырымдылығың сенің теңізге ұқсар).

Көркем әдебиет саласындағы ескі қазақ жазба тілінің бұдан кейінгі туындылары Қазақстандағы кітап шығару ісі кезеңінде өз жалғасын тапты. Жалпы Қазақстанда кітап бастыру ісі кеш қолға алынғаны белгілі, яғни XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінен бастап іске аса бастады. «Ертеректе заты түгіл аты болмаған бұл өнердің дала өмірінен біраз орын алуы қазақтардың әдебиеті мен мәдениеті үшін зор жаңалық болды және олардың даму қарқынын арттыра түсті» [3. 26].

Ескі жазба тіл негізінде баспа бетін көрген көркем әдебиет үлгілері, негізінен, XIX ғ. екінші жартысында жарық көрген қисса аталған өлең жырлар. Қиссалардың өзі мазмұндық жағынан өте бай, мысалы, дінді насихаттайтын («Зарқұм», «Жұм-жұма», «Сал-сал», «Кербаланың шөлінде», «Тамимдер», «Адам», «Хазірет Расулның Меғражға қонақ болғаны», «Бозжігіт» т.б.), махаббатты дәріштейтін («Таһир», «Үш қыз», «Жүсіп-Зылиха», «Қисса-и Рүстем», т.б.), ерлікті жырлайтын («Қисса и Қожа Ғафан уа һәм Сәдуақас», «Қисса-и Серғазы») т.б. қиссалар. Сонымен қатар ескі қазақ жазба тілімен фольклорлық жырлар да жарыққа шықты («Ер Тарғын», «Қисса-и Алшамыс», «Қисса-и Қыз Жібек», «Қисса-и Айман-Шолпан», т.б.).

Бұлардың тіліне қатысты ғалым С.Аманжолов мынадай пікір білдірген еді: «Опубликованные в Казани, Уфе и Ташкенте религиозные киссы (поэмы), назидания мулл и т.п., хотя на титульных листах их стоят слова казакша (по-казахски), фактических были написаны в основном на испорченном и смешанном, иначе т.н. книжном языке, где преобладали чагатайские и татарские элементы» [4. 221].

Алайда, Ғ.Мұсабаев керісінше: «Кітаби тілдің әсерімен жазылған қиссаларды жақсылап оқитындарды халық қадірлейтін. Шығыс әдебиетінен «Боз жігіт», «Сейфүл Мәлік - Бәдіғүл Жамалды», «Жүсіп - Зылихань» оқушыларды ұйыш-ақ тыңдайтын да түсінетін. Кітаби тіл ешқашан құбыжық

болған емес» деп көрсетеді [5. 166]. Шынымен, бұған дәлел ретінде Ы.Алтынсариннің 1884 жылы жарық көрген «Шарифат ул-ислам» кітабын айтуға болады. Еңбекті арнайы қарастырған С.Хасанова: «...бұл кітаптың авторы Ы.Алтынсарин деп айта қою қиын. Өйткені Ыбырай бұрын жазған «Хрестоматиясында» ұстаған принциптерінің көбін мұнда ұстай алмаған. Бұл еңбек шағатаизмнің элементтерінен құр емес. Шұбарлау. Орфография мен пунктуация жағы да көңілдегідей емес. Әсіресе сөйлемдері шұбалыңқы, ондағы сөздердің қиюы жымдасып келе бермейді» [6. 10] деп көрсеткен болатын. Таза ұлттық жазба тілдің қалыптасуына ерекше күш жұмсап, ат салысқан адамның бұлайша жазуы неліктен? Бұның негізгі себебі, сол кездегі қоғам үшін де ескі жазба тіл «беделінің» төмендегені еді. Осының айғағы ретінде баспа бетінен көптеген кітаптар «ескі қазақ жазба тілінде» жарыққа шығуын жалғастыра берді. 1900-1910 жылдар аралығында Қырымбайұлы («Насихат Қазақия»), Әбубәкір Кердері («Әдебиет қазақия»), Н.Наушабайұлы («Манзумат қазақия»), М.Көпейұлы («Сарыарқаның кімдікі екендігі»), М.Қалтайұлы («Қазақтың айнасы»), М.Сералин («Гүлжәшпиме») сынды авторлардың шығармалары халыққа тарады.

Тіпті ұлттық жазба тіл өкілдерінің қатарына жататын Міржақып Дулатұлының 1910 жылы жарық көрген «Бақытсыз Жамалынан» да «ескі тілге тән» нормаларды арагідік кездестіруге болады:

*Мір Иақұб төменлердің аласасы
Сөзімнің бар ма жоқ па тамашасы
Жылтыраб тесік мойыншақ жерде қалмас
Қазақша бір роман жаза салшы
Жамалдың жайын жаздық бұл кітабда
Бахытсыз бір қыз екен осы шақда
Біреуге хас нәрсе емес ғам болған іс
Жайылған бұл бір гұрұф нәр қазақда
Сатады қызды қазақ мал орнына
Алмайды халал жұфды жар орнына
Әйелді хайуанға хисаб етүб
Тұтады өзін ерлер хан орнына
Бұл сөзді оқұб көрер қолына алған
Иниша аллах хақиқатдар емес жалған
Тиұлұб мыңнан бірі хианатдан
Көрсен екен айыбларын нәр кім қылған
Қазақша роман жоқ басылған көб
Бұл күнде халық ішінде шашылған көб
Қадары хал білгенімше мен де жаздым
Тілеймін болса екен деб асырған көб [7, 3-6].*

Ескі қазақ жазба тілінің келесі бір жаңры – публицистикалық стиль үлгілері, яғни қазақ қоғамындағы мерзімді басылымдар. Қазақ баспасөзінің басы XIX ғ. екінші жартысынан шыға бастаған екі газеттен басталатыны

белгілі. Ғалым Б.Әбілқасымов атап көрсеткендей бұлар: «Қандай қоғамдық-экономикалық формацияда болмасын, ұлттық дүниетанымның күшті тәрбие құралы ретінде өзінің маңызын, рөлін еш төмендеткен емес» [1, 124]. Қазақ тілінде алғаш жарық көрген «Түркістан уалаяты» газеті 1870-1883 жылдар аралығында 13 жыл бойы Түркістан генерал губернаторлығының орталығы Ташкент қаласында шығып тұрды. Ал екінші «Дала уалаяты» газеті бұдан 5 жыл кейін, 1888 жылдың 1 қаңтарынан бастап, Дала генерал губернаторлығының орталығы Омбы қаласынан шыға бастады. Міне, ескі қазақ жазба тілінің дәстүрлі нормаларын осы екі газет тілінен ұшыратуға болады.

Ал бұдан кейінгі қазақ тілінде шыққан мерзімді баспасөздердің екінші тобы 1907 жылы «Қазақ», «Серке»; 1911 жылы «Дала», «Қазақстан», «Айқаш»; 1913 жылы «Ешiм даласы», «Қазақ», 1916 жылы «Алаш»; 1917 жылы «Бiрлiк туы», «Үш жүз», «Тiршiлiк», «Сарыарқа», «Ұран». Ғалым Ү.Сұбханбердинаның көрсетуінше «Бұл газеттердің шығуына үкімет тарапынан көмек болған жоқ» [8. 6].

Халықтың ұлттық мәдени сипатын мәңгілікке жалғастыратын рухани қазынасының бірі – халық шығармалары (фольклорлық) десек, солардың жойылып кетпей, қалың қауымға кеңінен жарияланауына ықпал еткен алғашқы қазақ газеттері болған еді. Бұған дәлел ретінде газеттерден үзбей жарияланып тұрған ауыз әдебиеті үлгілері – ертегі, аңыз әңгімелер, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, тұрмыс-салт жырлары, лиро-эпостық жырлар, айтыс, пешендік сөздер сияқты әдеби нұсқаларды айтуға болады.

Академик Р.Сыздықова қоғамдық публицистикалық стильдің пайда болуын мерзімді баспасөздердің «Түркістан уалаяты» мен «Дала уалаяты» газеттерінің пайда болуымен байланыстыра отырып, оларда елдің, халықтың тұрмыс-жайы, оқу-ағарту мәселелері, қазақтың ұлттық мәдениеті, тарихы, әдебиеті мен тілі т.б. туралы публицистикалық сипаттағы мәтіндердің басылып тұратындығын және бұл мәселелердің оқырман қауымға түсінікті, жатық тілмен ұсынылып отырғандығын дәлелдей келе: «Сондықтан, лексико-фразеологиялық құрамы жағынан да, грамматикалық құрылысы жағынан да бұл стильдің негізі қазақтың өз тілі болды» - деп көрсетеді [9. 175].

Қорыта айтқанда, ескі қазақ жазба тілі – қазіргі әдеби тіліміздің дамуына жол ашқан үлкен арналардың бірі. Көне одан кейін орта түркі дәуірлерінен бастау алған ескі жазба тілдің құрылымындағы дәстүрлі қатаң «әмбебап норма» XV ғасырдан XX ғасырға дейінгі аралықта бірқатар өзгерістерге ұшырап өз заманының жазу мәдениетінің озық түрін қалыптастырды. Көне түркі тілі болсын, орта түркі тілі болсын тіпті бергінгі ескі қазақ тілі болсын бұлардың барлығын да өз заманындағы жазу мәдениетінен оқшау қарастыруға болмайды. Және осы үш жазба тілдің тарихи сабақтастығы мен байланысын үнемі есте ұстаған абзал. Өйткені алдыңғы екі жазба тілдің (көне, орта) негізінде қалыптасқан ескі қазақ жазба тілінің құрамынан сол

дәуірлердің куәсі ретінде сақталған тілдік бірліктерді де, таза ұлттық жазба тілдің белгілерін де кездестіре аламыз.

Сөз соңында айтарымыз, ғалым Ғ.Мұсабаев атап көрсеткендей, «кітаби тіл ешқашан құбыжық болған емес».

ӘДЕБИЕТТЕР

1. *Әбілқасымов Б.* XIX ғ. екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі. – Алматы: Ғылым, 1982. – 224 б.
2. *Сыздықова Р.* Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: «Ана тілі», 1993. – 319 б.
3. *Дербісәлин Ә.* Қазақтың октябрь алдындағы демократияшыл әдебиеті. – Алматы: Ғылым, 1966. – 312 б.
4. *Аманжолов С.* Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алма-Ата: КазГосИзд-во, 1959. ч 1. – 452 б.
5. *Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ.* Қазіргі қазақ тілі. (Лексика, фонетика). – Алматы: ҚазмемОПБ, 1962. – 316 б.
6. *Хасанова С.* Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тілі. – Алматы: Мектеп, 1972. – 132 б.
7. *Дулатов М.* Бақытсыз Жамал. – Петропавл, 1910. – 94 б.
8. *Сұбханбердина Ү., Дәуітов С.* Айқап. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 368 б.
9. *Сыздықова Р.* XVIII-XIX ғ.ғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1984. – 248 б.

REZUME

G. MAMYRBEKOVA (Almaty) OVERVIEW OF THE OLD KAZAKH WRITTEN LANGUAGE

In the article the information about the old Kazakh language in the Middle Ages.